

УДК 3.21=161.2(477)

DOI: 10.30840/2413-7065.1(78).2021.228309

ФЕНОМЕН КРИТИКИ В АВТЕНТИЧНОМУ МАРКСИЗМІ ТА ЙОГО РЕІНКАРНАЦІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1950-х – КІНЦЯ 1980-х РОКІВ

Ірина ГРАБОВСЬКА

orcid.org/0000-0002-7416-9541

кандидат філософських наук,

старший науковий співробітник відділу філософії і геополітики НДІУ

Сергій ГРАБОВСЬКИЙ

orcid.org/0000-0003-3041-8945

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу

філософських проблем етносу та нації Інституту філософії імені Г. Сковороди НАНУ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню феномену критики в автентичному марксистському доробку та відродженню принципів такої критики в філософії, що існувала на теренах УРСР у період із другої половини 1950-х до кінця 1980-х років. Актуальність дослідження визначається потребою критичного переосмислення досвіду вітчизняної філософії радянського періоду, зокрема у галузі критики західних немарксистських і неомарксистських філософських теорій та їхнього впливу на ідеологічні засади функціонування масової свідомості та філософію в УРСР.

Дослідженням вказаної проблематики займалися В. Білодід, А. Бичко, П. Йолон, В. Кебуладзе, О. Погорілий, М. Попович, В. Скуратівський, В. Табачковський та інші. Автори цієї розвідки також приділили увагу питанню т. зв. «критики буржуазних теорій» у контексті дослідження феномену української філософії/філософії в Україні доби УРСР.

Метою розвідки є аналіз трансформації марксистської критики в УРСР та вплив західноєвропейських дискурсів на цей процес, особливо в епоху другої половини 1950-х – кінця 1980-х років, оскільки саме у цей період відбулося фактичне відродження української філософії/філософії в Україні після «напіврозпаду» сталінізму та наступний розвиток цієї філософії вже на власному підґрунті.

Одним із важливих напрямків аналізу є феномен критики, зокрема «буржуазних теорій», завдяки якому у гуманітарний вітчизняний дискурс проникали актуальні ідеї західної філософії та гуманітаристики загалом, що, у свою чергу, давало можливість дослідникам з України хоча б частково перебувати в контексті загальноєвропейських філософських досліджень, а також використовувати можливості критичної енергії автентичного марксизму для латентної критики радянської ідеології і всієї системи назагал.

Ключові слова: радянський період; автентичний марксизм; критика буржуазних теорій; сталінізм; українська філософія.

THE PHENOMENON OF CRITICISM IN AUTHENTIC MARXISM AND ITS REINCARNATION IN UKRAINIAN PHILOSOPHY OF THE SECOND HALF OF THE 1950s–LATE 1980s

Iryna HRABOVSKA

Candidate of Philosophical Sciences,

senior research fellow of the Philosophy and Geopolitics Department of RIUS

© Грабовська І., Грабовський С.

Serhii HRABOVSKYI

*Candidate of Philosophical Sciences, senior research fellow
of the Department of Philosophical Problems of Ethnicity and Nation,
H. Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine*

Annotation. *The article is devoted to the study of the phenomenon of criticism in the authentic Marxist work and the revival of the principles of such criticism in philosophy that existed in the USSR in the period from the second half of the 1950s to the late 1980s. The relevance of the study is determined by the need to reconsider the experience of domestic philosophy of the Soviet period, particularly in the field of criticism of Western non-Marxist and neo-Marxist philosophical theories and their impact on the ideological foundations of mass consciousness and philosophy in the USSR.*

V. Bilodid, A. Bychko, P. Yolon, V. Kebuladze, O. Pohorilyi, M. Popovych, V. Skurativskyi, V. Tabachkovskyi, and others were engaged in research of the specified problems. The authors of this investigation also paid attention to the issue of the so-called "Critique of Bourgeois Theories" in the context of studying the phenomenon of the Ukrainian philosophy / philosophy in the Soviet Ukraine.

The purpose of this investigation is to analyze the transformation of Marxist criticism in the USSR and the influence of Western European discourses on this process, especially in the second half of the 1950s and late 1980s, as it was then that the revival of the Ukrainian philosophy occurred. This happened after the "half-decay" of Stalinism; further development of this philosophy took place on its own basis.

One of the important directions of analysis is the phenomenon of criticism, in particular, of "bourgeois theories", due to which the topical ideas of Western philosophy penetrated the humanitarian national discourse. This, in turn, allowed Ukrainian researchers to stay at least partially in the context of pan-European philosophical research, as well as to use the critical potential of the authentic Marxism to latently criticize Soviet ideology and the system as a whole.

Key words: *Soviet period; authentic Marxism; critique of bourgeois theories; Stalinism; Ukrainian philosophy.*

Одним із найцікавіших напрямів гуманітарних досліджень доби УРСР у 60–80-х роках минулого століття була т. зв. «критика буржуазних теорій», яка охоплювала собою величезний предметний пласт – від футурології до політичних ідеологій. Так само широко, хоч і досить нечисленно в Україні за кількістю авторів та книг, була представлена і спеціалізація: від філософії, психології, економіки, права, мистецтва, футурології до філософських проблем біології й інформаційних систем.

Роботи, що друкувались за зазначеною проблематикою, відрізняються рівнем володіння стилістикою письма, якістю матеріалу і, зрештою, чесністю і відповідальністю автора за власне

дослідження. За цими розвідками також можна визначати рівень кон'юнктурності у гуманітаристиці в різні роки комуністичного режиму як в УРСР, так і в усій радянській імперії, завдяки якому (в основному і насамперед) ХХ ст. отримало назву «червоного століття» від філософа М. Поповича [13].

У часи післясталінського СРСР книжки з вказаного напрямку дослідження часто спеціально розшукувались викладачами, науковцями та студентами як засіб отримання достатньо достовірної інформації про найновіші соціогуманітарні дослідження, тенденції та ідеї, що продукувались «за бугром». Фактично це було одним із тих авторитетних у науковому сенсі джерел, завдяки якому

відбувалось латентне проникнення ідей і концептів західноєвропейського та, зрештою, і світового філософського, культурологічного, футурологічного тощо дискурсів у соціогуманітарне поле України. Послугуючись концептом В. Горського про визначення належності теорії чи автора до національної філософії через його внесок у розширення кола української культури та утвердження її життєздатності [4], варто сказати, що кращі взірці «критики буржуазних теорій», як це не дивно на перший погляд, працювали на розширення і поліпшення якості дослідницького поля української гуманітаристики доби УРСР. Саме завдяки книгам І.В. й А.К. Бичків у гуманітарному дискурсі України прозвучали окремі ідеї екзистенціалізму та неомарксистської філософії молодіжного бунту. Психологія у мистецтві як один із найцікавіших напрямків дослідження художньої творчості викликав чималий інтерес на українських теренах завдяки докторській дисертації та книжкам Л. Левчук. Історія світової психології під ракурсом описання й осмислення світоглядних пошуків її достойників і їхніх ідей, у тому числі й суто філософських, – з античності до ХХ століття – знайшла відображення в циклі книг В. Роменця. Аналіз філософських концепцій Мартина Гайдеггера та Макса Вебера, здійснюваний О. Погорілим, і його ж лекції з історії культури засвідчували непровінційність української філософії. Системне порівняння перебігу НТП в різних соціально-політичних системах і проблематика соціального прогнозування, які належали В. Косолапову, з інтересом зустрічалися широким колом читачів. Певне число цих праць отримувало резонанс не лише в УРСР та СРСР, а й за

їхніми межами, перекладалося іспанською, чеською, польською, китайською та іншими мовами.

Метою нашої розвідки є аналіз трансформації марксистської критики в УРСР та вплив західноєвропейських дискурсів на цей процес, особливо в епоху 1950-х – кінця 1980-х рр., оскільки саме у цей період відбулося фактичне відродження української філософії/філософії в Україні після «напіврозпаду» сталінізму та наступний розвиток цієї філософії вже на власному підґрунті.

Дослідженням вказаної проблематики займалися В. Білодід, А. Бичко, П. Йолон, В. Кебуладзе, О. Погорілий, М. Попович, В. Скуратівський, В. Табачковський та ін. Автори цієї розвідки також приділили увагу питанню критики буржуазних теорій у контексті дослідження феномену української філософії/філософії в Україні доби УРСР [5; 6].

У повоєнні роки, коли, з одного боку, рештки недобитих під час Великого терору філософськи освічених українських інтелектуалів, за винятком буквально декількох осіб, змушені були емігрувати на Захід, з іншого боку, в духовному житті України запанувала догматична схематика «Короткого курсу історії ВКП(б)», у тому числі написаного особисто Сталіним параграфу «Про діалектичний та історичний матеріалізм» [15], філософська думка на теренах УРСР могла розвиватися тільки в межах і від імені марксизму-ленінізму (тобто ретельно відібраних ідей і творців Маркса, Енгельса, Леніна та Сталіна). Сталін вважав, що така «дистильована» філософія потрібна як для того, щоб показати численним західним лівим інтелектуалам – дивіться, у нас усе є, навіть філософія, так і для пропаганди сталінських ідей [2]. Але тут на

«вождя народів» чатувала серйозна небезпека. Вона була пов'язана зі специфікою не сталінського «діамату й істмату», а автентичного марксизму – не вивчати твори Маркса й Енгельса (хоча значна їхня частина не була тоді видана в СРСР, а деякі прямо заборонені, як-от «Історія таємної дипломатії XVIII століття») студенти й аспіранти не могли, а це вивчення виводило всіх тих, хто прагнув самостійно думати, за межі ортодоксії, часом дуже далеко.

Марксизм був присутньою європейською, навіть європоцентричною системою філософських, політичних й економічних поглядів, чим істотно відрізнявся від лєнінізму, в якому було чимало орієнтальної специфіки, тим більше від сталінського «марксизму-лєнінізму». Марксизм у його автентичному вигляді містив потужний критичний ресурс, власне, він сам є не стільки змалюванням позитивної утопії та міфологічної картини світу, як-от сталінізм і значною мірою лєнінізм, скільки критикою як чинних суспільних порядків, так і теорій (досить згадати назви важливих теоретичних творів Маркса й Енгельса, які ми подаємо в хронологічному порядку: «До критики гегелівської філософії права», «До критики пруських законів про друк», «Начерки до критики політичної економії», «Святе сімейство, або Критика критичної критики», «Німецька ідеологія. Критика новітньої німецької філософії в особі її представників Фоєрбаха, Б. Бауєра та Штірнера і німецького соціалізму в особі його різних пророків», «Моралізуюча критика та критируюча мораль», «До критики облоги Севастополя», «Критика французької системи ведення війни», «До критики політичної економії», «Нарис критики політичної

економії», «До критики положення в Америці», «Капітал. Критика політичної економії», «Критика Готської програми», «До критики проекту соціал-демократичної програми 1891 року»). За всієї безкомпромісності, за всієї полемічної гостроти, за всього літературного хуліганства (у молодих Маркса й Енгельса) всі ці тексти демонстрували добре знання предмета та включали виклад (часом в іронічному стилі) позиції опонента [6].

Період сталінізму взагалі девальвує поняття критики. Змістовна критика була несумісна з парадигмою «Короткого курсу». У ній панувала лексика щодо опонентів «генеральної лінії» на кшталт «розгром», «викриття», «знищення» тощо [2]. Обходилося без змістовного викладу чи майже без такого викладу позиції «ідейного ворога», передусім коли це стосувалося сучасних мислителів, не тільки «буржуазних», а й «ренегатів марксизму». Тому перехід від цієї сталінської парадигми до критики в парадигмі автентичного марксизму, а частково і Лєніна, вже мав у собі позитив, якою б не була якість такої критики.

Прикметним для парадигми «Короткого курсу» є те, що в ній Маркс і Енгельс виносилися все більше «за дужки». Візьмімо популярну книжку для молоді «Бєсїди про суспільний і державний устрій СРСР» [1, с. 213–215], перекладену українською мовою та видану у 1947 р. У ній наведені рекомендовані до різних тем списки творів Лєніна, Сталіна, Молотова, Калініна, Вишинського та ін. Проте у цих списках – жодного твору Маркса чи Енгельса, навіть коли йдеться про соціалістичну революцію, диктатуру пролетаріату чи комунізм. Більше того, у всій книзі про діяльність Маркса й Енгельса, їхні головні ідеї – жодного слова.

Навіть згадки про «Маніфест комуністичної партії» там не було. Це не недогляд і не випадковість. Те, що відсутні згадки про Маркса та марксизм, натомість багато сказано про більшовизм, учення Леніна – Сталіна, має глибокий сенс. Ідеться про спробу витіснення з масової свідомості повоєнної радянської молоді розуміння сутності партії російських більшовиків як одного з відгалужень європейського радикального соціалістичного руху, імплементації загального революційного вчення до конкретних російських умов. Тобто не тільки паротяг, аероплан і радіо винайшли у Росії, а й революційне вчення. Ніхто і ніде у світі, окрім Леніна та Сталіна, не був здатен додуматися, що треба визволити й ошчасливити трудящих.

Відтак вивчення творів Маркса й Енгельса (і певного числа творів Леніна) студентами, яких перед тим у комсомольських політгуртках навчили описаній вище «премудрості», мало революційне значення, бо слугувало зламю соціально-міфологічних конструкцій сталінізму. Автентичний марксизм вимагав критичного засвоєння актуальних течій західної філософії, крім того, він «реабілітував» німецьку класичну філософію з її багатством ідей. Справа в тому, що ця філософія одержала в 1944 р. різко негативну оцінку від Сталіна, оформлену у відповідних постановках і рішеннях партії. Номінальний поштовх цим речам дав донос «червоного професора» З. Белецького на авторів багатотомної «Історії філософії», виданої у Москві у роки Другої світової війни, що вони, мовляв, обіляють ідейні витоки німецького нацизму в особі німецької класичної філософії, яка є за своїм єством глибоко реакційною. «Сталин посчитал правомерными

все оценки немецкой классической философии, придуманные Белецким. Вышло Постановление ЦК ВКП(б), в котором говорилось, что эта философия – аристократическая реакция на французскую революцию и предтеча нацистской идеологии. Все, кто сопротивлялся этим нелепым формулировкам, поплатились. Были сняты с занимаемых должностей директор Института философии АН СССР П.Ф. Юдин, главный редактор журнала «Под знаменем марксизма» М.Б. Митин, декан философского факультета МГУ Б.С. Чернышев. Поплатились своими должностями и Б.Э. Быховский и другие участники заседания от 13 июля 1943 г. (В.Ф. Берестнев, М.М. Розенталь). С третьего тома «Истории философии» была снята Сталинская премия» [7, с. 168–169].

До цього історик Р. Медведев додає: «В 1944 году, когда победа СССР над Германией вполне определилась, в ЦК ВКП(б) было проведено под руководством Маленкова специальное идеологическое совещание. На этом совещании ставился вопрос о пересмотре отношения к немецкому классическому наследию. Было, в частности, принято решение «О недостатках и ошибках в освещении истории немецкой философии конца XVIII – начала XIX вв.». Совещание продолжалось несколько дней. Как раз тогда Сталин и высказал свою многозначительную по форме, но нелепую по содержанию мысль о том, что немецкая классическая идеалистическая философия была консервативной реакцией на французскую революцию» [12].

Тим часом Маркс дивився на цю справу інакше. Він вважав надзвичайно цінною ідеалістичну діалектику Гегеля і писав, що філософію Канта можна

вважати німецькою теорією Французької революції [9, с. 88]. Але Сталін підганяв марксизм під свій копил. Відповідальний працівник ЦК ВКП(б) Шепілов, один із авторів підручника з політекономії, згадував: «В ходе беседы Сталин критиковал некоторые относящиеся к теме беседы положения Ф. Энгельса, и эта критика не казалась мне поверхностной» [16, с. 31]. Втім Шепілов, попри його природний розум і певну ерудицію, був також із «червоних професорів». Що стосується Маркса, Сталін відверто фальсифікував його засадничі ідеї. Скажімо, у згаданому вже параграфі «Короткого курсу...» «Про діалектичний та історичний матеріалізм» він істотно «відредагував» Маркса, «роз'яснивши» цитату з його твору: «У суспільному виробництві свого життя (тобто у виробництві матеріальних благ, необхідних для життя людей. – Й. С.)...» [15, с. 280]. Як бачимо, йдеться про зведення ключового поняття Марксової теорії до однієї з його складових, причому поданої у викривленому вигляді. Насправді Маркс мав на увазі зовсім інше, пишучи: «Спосіб виробництва матеріального життя зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі» [10, с. 7]. У третьому томі «Капіталу» автор роз'яснив, що включає засадниче поняття його філософії практики, процес суспільного виробництва. Це «одночасно і процес виробництва матеріальних умов існування людського життя, і [...] процес виробництва та відтворення самих виробничих відносин, а тим самим, і носіїв цього процесу...» [11, с. 385]. Проте зазначена сталінська догма, на відміну від низки інших, залишилася в підручниках з істмату до кінця 1980-х. І тут не допомагали дослідження філософів,

які відновили і ґрунтовно опрацювали Марксову формулу та висновки, що випливали з неї.

Але головне в цьому плані те, що докорінно змінилися засади сприйняття німецької класичної філософії; її неодмінно слід було критикувати за різні, передусім ідеалістичні, реальні й уявні огріхи, проте ця критика була майже вповні філософською, а не догматично-ідеологічною, що й мало наслідком, скажімо, отримання Володимиром Шинкаруком у 1964 р. за монографію, присвячену філософії Гегеля, Золотої медалі «буржуазного» Гегелівського товариства (Париж). А на наступному етапі аналіз німецької класики здійснювався вже з позиції європейського неомарксизму (ці позиції стали відомі колишнім членам гуртків комсомольського політнавчання після ХХ з'їзду КПРС, і вже згадана монографія Шинкарука містила істотний відбиток гуманістичного неомарксизму), а далі з постмарксистських позицій різного штибу, коли автори торкалися, часом вельми ґрунтовно, сучасних західних теорій неокантіанства та неогегельянства. Звісно, у формі критики, але критики зазвичай змістовної, присутньої філософської. Допомогали українським філософам при цьому «бути в контексті» такі видання, як академічний польський часопис *Studia filozoficzna*, який у 1960-х був вельми змістовно вільним й інтегрованим у всеєвропейську інтелектуальну думку.

Інший, не менш важливий аспект подолання сталінізму пов'язаний із філософією науки, точніше, тим обширом тематики, що значився у рубриці «Філософські проблеми природознавства». До Другої світової війни науковців у ССРСР «виховували» за допомогою масових

репресій та ідеологічних сталінських нагінюк загального плану, мовляв, справжня наука – це та наука, «которая не отгораживается от народа, не держит себя вдали от народа, а готова служить народу, готова передать народу все завоевания науки, которая обслуживает народ не по принуждению, а добровольно, с охотой» [14]. А разом із тим розуміння науки у Сталіна було воістину дивовижним; так, він записав до числа тих, хто є «новаторами в науке, людьми нашей передовой науки», шахтаря Стаханова та стахановців на виробництві, бо, мовляв, вони «в своей практической работе в области промышленности опрокинули существующие нормы, установленные известными людьми науки и техники, как устаревшие и ввели новые нормы, соответствующие требованиям действительной науки и техники» [14]. Винесімо за дужки питання, чи знав Сталін, якою «липою» був насправді «рекорд» Стаханова і яку шкоду промисловості завдавав стаханівський рух, коли систематично порушувалися всі можливі технологічні норми. Головне, що, як слушно зауважив американський дослідник Етан Поллок, «Сталін не заходив у наукові лабораторії, не проводив конкретних експериментів і не розв'язував рівнянь. І все ж він наполягав, що наука поєднується з основами соціалізму та з принципом партійності» [18]. Ось цей принцип і був головним.

По війні почалася гонитва, спрямована на окремі наукові царини. Загальновідомі справжні погроми в біології й особливо генетиці, у кібернетиці й теорії інформації, менш відомі – у хімії, обов'язково з «філософськими висновками» та репресіями, передусім за «низькопоклонство перед Заходом» і «запозичення ідей буржуазної науки». Критика цих

ідей була більш ніж голобельною, власне, і критикою її назвати важко. Такий же підхід панував і щодо «неправильних» радянських учених. Шепілов наводить слова Сталіна: «У нас разглагольствуют об «интернационализации науки». Даже в книгу Кедрова эта идея проникла (Имеется в виду книга Б. Кедрова «Энгельс и естествознание». – Прим. автора). Идея об интернационализации науки – это шпионская идея» [16, с. 117]. Тим часом інтернаціональність науки – факт засадничий від самого початку науки. Тим більше в добу прискороного розвитку науково-технічного прогресу й початкової фази НТР; при цьому радянські вчені широко користувалися ідеями та розробками, які були або викрадені розвідкою у США та Британії, або взяті як свого роду «трофеї», особливо в царині ядерної фізики та ракетобудування, у Німеччині. Але офіційний курс влади полягав у ствердженні зверхності російської науки над усією іншою й у «викритті» ідеологічних «підступів» світової буржуазії.

Найгучнішим «викриттям», більшим, ніж тріумф лисенківщини в біології, мав стати розгром «ідеалістів» і «буржуазної агентури» у фізиці. Наприкінці 1948 року розпочалася підготовка Всесоюзної наради завідувачів кафедр фізики з метою «виправлення ідейних упущень» у фізиці. Була надрукована збірка статей «Проти ідеалізму в сучасній фізиці», де піддавалися голобельній критиці радянські послідовники ідей Альберта Ейнштейна та висувалися пропозиції розгромити в фізиці «ейнштейніанство». Але цей намір зірвався. «Всесоюзна фізична нарада, запланована на початок 1949 року за зразком біологічної 1948 року, так і не відбулася,

незважаючи на місяці ретельної підготовки фізиків та партійних філософів. [...] Берія, жорстокий начальник поліції, якого Сталін поставив керувати проектом створення радянської атомної зброї, визнав доцільним захист підпорядкованих йому вчених від нападів ідеологічних фанатиків. [...] У 1949 році, коли до перших радянських випробувань атомної бомби залишилися кілька місяців, Сталін припинив спроби очистити радянську фізику від «буржуазної» квантової механіки та теорії відносності» [18]. У фізичному фольклорі передавалися слова Берії на адресу «бійців ідеологічного фронту», а фактично – Сталіна, який стояв за ними: «Мы не позволим этим засранцам мешать работе». До речі, попри «ідейний розгром» кібернетики, під патронатом Берії створено перші в СРСР ЕОМ, в тому числі в Києві, – вони були потрібні для розрахунків атомних зарядів і ракет.

Як бачимо, вже за Сталіна технократична ядерно-ракетна корпорація набула певної сили, оскільки від неї напряму залежала воєнна могутність СРСР. Ще більшої сили вона набула після Сталіна: не заперечуючи офіційної ідеології, науковці-природничники і технократи вимагали уваги до своїх проблем, прагнули інтегруватися у світовий науковий простір, і це їм, бодай частково, вдавалося. Чисельність студентів і молодих інженерів різко зростає; для їхньої освіти було вкрай замало посилань на Енгельса з його «Діалектикою природи», потрібні були переконливі парадигми, які охоплювали сучасну динаміку розвитку науки. Для радянських філософів це завдання було складним; адже ідеологія в СРСР просякала все за визначенням («Наша мета – комунізм», «Хай

живе радянський народ – будівник комунізму!», «Під прапором марксизму-ленінізму» тощо), хоча після ХХ з'їзду КПРС жорсткість ідеологічного пресу дещо послабшала. Слід було шукати нові форми та шляхи ідеологічної роботи, поєднати тезу про непогрішимість партії та марксистсько-ленінського вчення з необхідністю правдоподібного пояснення реальних процесів у світі (а для науковців й ІТР – у світі науки в першу чергу). Відтак вимушено з'являється не глобельна, а змістовна критика західної філософії науки (в усій розмаїтості цього поняття). Крім того, слід врахувати: певному числу філософів було цікаво вийти за межі сталінської догматики, розібратися у наявних проблемах і продемонструвати своє знання і розуміння; нове ж покоління філософів, частина якого володіла західними мовами, отримало внаслідок більшої відкритості СРСР за часів «відлиги» та перших років після неї доступ до сучасної світової фахової літератури, зокрема з філософії науки. Так, працівники Інституту філософії АН УРСР мали доступ до великого числа книг західних авторів у 1960-х – на початку 1970-х. В. Лісовий згадував ті часи: «Після переходу у відділ історії філософії України мав задум поєднувати дослідження з української та західної філософії. Як мислив тоді свою інтелектуальну перспективу, сьогодні можу судити, оглядаючи свій запас фільмокопій книг з того часу. Ретроспективно для мене показовим є вибір текстів, які вважав тоді важливими для себе. А це біля двадцяти книг з аналітичної філософії німецькою та англійською (Фреге, Карнап, Аер, Мур, Райл, Стросон, Фейгл, Селларс, Квайн, Райт), майже весь Гусерль оригінальною мовою (тільки «Ідеї чистої

феноменології» в польському перекладі), Ясперс «Філософська віра» німецькою, малі речі Фрейда в рос. перекладах. Низка книг англ. та нім. мовами з соціальної філософії, етики та філософії культури. Серед них Вільямс «Культура», Маркузе «Культура і суспільство» та «Філософія щастя», Ле Бон «Психологія мас», Крон «Нормативна і ціннісна етика», Дьюї «Теорія моралі», Осборн «Гуманізм і моральна теорія», Ортега-і-Гассет «Народ і людина», Парсонс «Соціальна структура і особистість». Соціологія Парсонса цікавила мене своїм наголосом на системі цінностей як основи для пояснення людських дій і соціальних структур» [8, с. 243]. Тобто всі ці книги були в наявності, хоч і «для службового користування»; науковці могли ними користуватися, копіювати, використовувати в різні способи: продовжувати певні ідеї західних авторів без відповідних посилань, наче від себе, або, користуючись формою критики, перефразувати та переформулювати ті чи інші положення відповідно до власних дослідницьких завдань і контексту своєї теоретичної діяльності.

Але навіть у часи хрущовської «відлиги» пряма критика сталінізму й догматизму була дозволена в дуже обмежених масштабах, а з кінця 1960-х, після «Празької весни», взагалі майже зведена до нуля (водночас московські автори кілька років під виглядом критики ідейних основ маоїзму здійснювали відверту критику філософії й ідеології комуністичного тоталітаризму, проте українським авторам цієї справи не довіряли) [17]. Але і виклад позитивного авторського матеріалу теж обмежувався. І. Бичку зрізали у виданій у Москві книзі «Познание и свобода» виклад його власного посутньо неомарксистського

розуміння проблеми (частково цей текст був використаний ним через 20 років у брошурі «Від сталінізму до гуманізму»). Російський культуролог Г. Гачев мав звичку ставити у своїх книгах дату написання і домагався, щоб її друкували [3]. Виходило, що книги часом лежали по 10 – 15 років, чекаючи на публікацію, тільки через те, що там була наявна авторська позиція, а сам факт її наявності вважався за «крамолу». Потім цензура тимчасово пом'якшувалася, і книги виходили у світ. Чи не найвигіднішою відтак ставала критика буржуазної філософії, де можна було й авторську позицію неявно показати, і критиковані концепції також окреслити, навіть якщо в них була прямо прописана критика комуністичної ідеології і політичної системи.

Ті гуманітарії, хто стояв на позиції автентичного марксизму та європейського неомарксизму, реалізовували критичний потенціал цього вчення. Залучені в загальну оболонку «критики буржуазної філософії» доходили до читачів й неортодоксальні з погляду офіційної ідеології погляди Маркса й Енгельса, скажімо, погляд останнього на раннє християнство як революційне вчення, створене народними масами, що було несумісним із догмами «наукового атеїзму».

В межах поглибленого дослідження історії філософських ідей доби УРСР особливо продуктивним є період кінця 1950-х – 1980-х рр., коли відбулося відродження української філософії/філософії в Україні після періоду її тотальної заміни догматично-партійною ідеологією сталінізму. У цьому контексті слід зауважити, що історико-філософські дослідження післясталінського періоду, без яких неможлива філософія як така, розбивалися на дві головні групи. Перша

була пов'язана з філософською та назагал гуманітарною класикою, із приводу якої чимало слухного (а разом із тим – і негативного) сказали засновники марксизму та Ленін. Але в разі неортодоксального підходу до цих досліджень мав бути Ленін не «Матеріалізму та емпіріокритицизму», а «Філософських зошитів». Там виклад ішов на першому місці з вкрапленнями цитат із Маркса – Енгельса – Леніна і критикою, в першу чергу – сучасних західних інтерпретацій класики. Друга група – це критика «сучасної буржуазної філософії» та західного неомарксизму, де внаслідок специфіки «ока партії» в особі КДБ, ідеологічних відділів і Головліту були обов'язкові «паровозики» з цитат Маркса – Енгельса – Леніна, але основне місце займав виклад критикованих учень і їхній спокійний розбір. Навіть автори, які були щиро чи нещиро віддані рішенням останнього партз'їзду, мусили розбирати критиковане більш-менш предметно, натомість інші використовували можливості критики вповні, доходячи під виглядом критики буржуазних учень і політичної практики до критики радянської ідеології і всієї системи назагал.

Можемо зробити висновок, що одним із важливих напрямів аналізу є феномен критики, а саме «буржуазних теорій», завдяки якому у гуманітарний вітчизняний дискурс проникали актуальні ідеї світової гуманітаристики загалом, а зокрема західноєвропейської філософії, що, у свою чергу, давало можливість не лише «допущеним» до джерел дослідникам з України, а й викладачам провінційних вишів і студентському загалові хоча б частково перебувати в контексті світових і загальноєвропейських філософських досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бесіди про суспільний і державний устрій СРСР: зб. матеріалів для комсомольських політгуртків: пер. з рос. / М. Михайлов [та ін.]; заг. ред. І. Голяков [та ін.]; відділ пропаганди і агітації ЦК ВЛКСМ. Київ: Молодь, 1947. 219 с.
2. Білодід В. Д. Сталін і академічна філософія в Україні. Київ: СтилоС, 2011. 208 с.
3. Гачев Г. Образ в русской художественной культуре. Москва: Искусство, 1981. 246 с.
4. Горський В. С. Біля джерел. Нариси з історії філософської культури України. Київ: Києво-Могилянська академія, 2006. 260 с.
5. Грабовська І. Українська філософія/філософія в Україні доби УРСР як проблема сучасного гуманітарного дискурсу. *Українознавчий альманах*. 2020. Вип. 27. С. 69–77.
6. Грабовський С. Відродження української філософії в УРСР (1960–1980 рр.). Нотатки «включеного спостерігача». Київ: НаУКМА, 2014. 80 с.
7. Корсаков С. Н. Философская летопись. Начальный этап «дела» З. Я. Белецкого. *Философский журнал*. 2016. Т. 9. № 1. С. 164–179.
8. Лісовий Василь. Спогади. Поезії. Київ: Смолоскип, 2014. 664 с.
9. Маркс К. Философский манифест исторической школы права. Маркс К., Энгельс Ф. *Собр. соч.* Москва, 1955. Т. 1. С. 85–92.
10. Маркс К. К критике политической экономии. Предисловие. К. Маркс, Ф. Энгельс. *Сочинения*. 2-е изд. Т. 13. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1959.
11. Маркс К. Капитал. Кн. III. Ч. 2. К. Маркс, Ф. Энгельс. *Сочинения*. 2-е изд. Т. 25. Ч. II. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1961.
12. Медведев Р. Ближний круг Сталина. Соратники вождя. Москва: Эксмо, Яуза, 2005. URL: https://royallib.com/read/medvedev_roy/bligniy_krug_stalina_soratniki_vogdya.html#839680
13. Попович М. Червоне століття. Київ: АртЕк, 2005. 888 с.

14. Сталин: Речь на приеме работников высшей школы 17 мая 1938 года. URL: <http://www.hrono.ru/libris/stalin/14-56.php>

15. Сталин И. В. О диалектическом и историческом материализме. *Сочинения*. Т. 14. Москва: Писатель, 1997. С. 253–282.

16. Шепилов Д. Непримкнувший. Москва: Вагриус, 2001. 611 с.

17. Шинкарук В. І. «Хрущовська відлига» і нові тенденції в дослідженнях Інституту філософії АН України в 1960-х роках. *Вибрані твори: у 3-х т.* Київ: Український центр духовної культури, 2004. Т. 3. Ч. 1. С. 57–72.

18. Pollock Ethan. Stalin and the Soviet Science Wars. URL: <https://web.archive.org/web/20100702041858/http://press.princeton.edu/chapters/s8283.html>

REFERENCES

1. HOLIAKOV, I., ed., (1947). *Conversations about the Social and State System of the USSR: Collected Materials for Komsomol Political Groups*. Kyiv: Molod, 219 p. [in Ukr.]

2. BILODID, V. (2011). *Stalin and Academic Philosophy in Ukraine*. Kyiv: Stylos, 208 p. [in Ukr.]

3. GACHEV, G. (1981). *The Image in the Russian Art Culture*. Moscow: Iskusstvo, 246 p. [in Rus.]

4. HORSKYI, V. (2006). *Near the Sources. Essays on the History of Philosophical Culture in Ukraine*. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy, 260 p. [in Ukr.]

5. HRABOVSKA, I. (2020). Ukrainian Philosophy / Philosophy in the Soviet Ukraine as a Problem of Modern Humanitarian Discourse. *Ukrainoznavchyi almanakh* (Ukrainian Studies Almanac), Vol. 27, pp. 69–77. [in Ukr.]

6. HRABOVSKYI, S. (2014). *Revival of the Ukrainian Philosophy in the UkrSSR (1960–1980). Notes of the “Included Observer”*. Kyiv: NaUKMA, 80 p. [in Ukr.]

7. KORSAKOV, S. (2016). Philosophical Chronicles. The Initial Stage of Ya. Beletskyi’s “Case”. *Filosofskiy zhurnal* (Philosophical Journal), Vol. 9 (1), pp. 164–179. [in Rus.]

8. LISOVYI, V. (2014). *Memoirs. Poetry*. Kyiv: Smoloskyp, 664p. [in Ukr.]

9. MARKS, K. (1955). Philosophical Manifesto of the Historical School of Law. In: K. MARKS, F. ENGELS. *Collected Works*, Vol. 1. Moscow, pp. 85–92. [in Rus.]

10. MARKS, K. (1959). *On the Criticism of Political Economy. Foreword*. In: K. MARKS, F. ENGELS. *Works*, 2nd ed. Vol. 13. Moscow: Gospolitizdat. [in Rus.]

11. MARKS, K. (1961). *Capital*. Book.3. Part. 2. In: K. MARKS, F. ENGELS. *Works*, 2nd ed., Vol. 25, Part. 2. Moscow: Gospolitizdat. [in Rus.]

12. MEDVEDEV, R. (2005). *Stalin’s Inner Circle. Companions of the Leader*. [online] Eksmo, Yauza. Available at: https://royallib.com/read/medvedev_roy/bligniy_krug_stalina_sor-atniki_vogdya.html#839680 [in Rus.]

13. POPOVYCH, M. (2005). *Red Century*. Kyiv: ArtEk, 888 p. [in Ukr.]

14. *Stalin: Speech at the Admittance of High School Employees. May 17, 1938*. [online] Available at: <http://www.hrono.ru/libris/stalin/14-56.php> [in Rus.]

15. STALIN, I. (1997). About Dialectical and Historical Materialism. In: I. STALIN. *Works*. Vol. 14. Moscow: Pisatel, pp. 253–282. [in Rus.]

16. SHEPILOV, D. (2001). *The Non-Adherent*. Moscow: Vagrius, 611p. [in Rus.]

17. SHYNKARUK, V. (2004). “Khrushchev’s Thaw” and New Trends in the 1960s’ Studies of the Institute of Philosophy of the Academy of Sciences of Ukraine. *Selected Works*: In 3 Vol. Vol. 3, P. 1. Kyiv: Ukrainian Center of Spiritual Culture, pp. 57–72. [in Ukr.]

18. POLLOCK, E. *Stalin and the Soviet Science Wars*. [online] Available at: <https://web.archive.org/web/20100702041858/http://press.princeton.edu/chapters/s8283.html> [in Eng.]